

Поліщук О.П.

ХУДОЖНЄ МИСЛЕННЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНИЙ ДИСКУРС (ДО ПРОБЛЕМИ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ПОНЯТТЯ)

У сучасній естетиці фіксується інтерес науковців до розширення бази науково-теоретичної проблематики та розробки категоріально-понятійного апарату, який робить можливим плідне осмислення актуальних питань. В зв'язку з цим опрацювання змісту поняття художнього мислення, що використовується при аналізі проблеми стимулів, специфіки, продуктивності художньої творчості, є цілком виправданим. Особливо, якщо врахувати, що воно побутує не тільки в естетиці, а й гносеології, мистецтвознавстві, літературознавстві, психології художньої творчості, тобто, в умовах ужитку в різних галузях наукового знання. Можна стверджувати, що воно набуває в наш час статусу міждисциплінарного наукового терміна.

При розгляді проблеми природи, специфіки, потенціалу самого феномена художнього мислення у його особистісному і соціокультурному вимірах також потребує уточнення семантичне поле поняття „художнє мислення”, яке достатньо по-різному трактується представниками різних наук. До того ж, теоретико-методологічні підходи у розумінні змісту та природи явища, денотатом якого виступає поняття „художнє мислення”, також є досить відмінними і в межах самої естетики.

У нашому дослідженні ставиться за мету осмислити наявні в науковій думці підходи до розуміння природи та змісту художнього мислення. На нашу думку, це сприятиме більш глибокому осмисленню й поняття „художнє мислення” у плані його змістового навантаження.

За нашим переконанням, даний термін не можна використовувати лише для означення стилістичних особливостей художньої культури якоїсь епохи (наприклад, готики, Ренесансу, бароко тощо), які обумовлюються низкою причин: світоглядними орієнтаціями і переконаннями людей конкретно-історичної групи, їх естетичними ідеалами й смаками, матеріальним добробутом та багато чим іншим.

Його не можна пов'язувати, на нашу думку, й виключно з індивідуальним мислительним процесом, який властивий митцеві як людині особливої професії. (І не залежно від того, чи вважається, що таке мислення у митця є професійно сформованим внаслідок специфічної діяльності й особливого навічання, чи розгляду його як певного своєрідного мислительного акту у процесі створення мистецької новації.) Або ж вважати, що існування художнього мислення обумовлене наявністю особистості, залученої до художньої творчості як особливого виду людської діяльності, спрямованої на її самореалізацію.

У наш час у культурі, передусім Європи та Північної Америки, важливим чинником стає дизайн (передусім предметний та графічний). Починає привертати увагу широкого загалу й естетика виробництва, естетика спорту, естетика середовища та подібне. Враховуючи це, ми вважаємо виправданим більш широке трактування поняття художнього мислення. Адже нині, крім мистецтва, побутують й інші практики, яким притаманний естетично-художній компонент. Така авторська позиція. Спробуємо її обґрунтувати, окресливши змістово-предметне поле (денотат) поняття „художнє мислення” та його специфічні ознаки.

У даному випадку доречно пригадати деякі ідеї І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля про специфіку мислення. Ними не вживається поняття художнього мислення, але є деякі

цікаві думки, які в подальшому будуть розвинуті іншими дослідниками саме при аналізі феномена художнього мислення. Тому розглянемо насамперед ідею Канта про породження людської думки про світ як одночасне конституювання саме людського уявлення про нього і набуття знання у пізнанні. У „Критиці чистого розуму” він висловлюється про це так: „Перший, хто доказав теорему про рівнобедрений трикутник, зрозумів, що його завдання полягає у тому, щоб створити фігуру завдяки тому, що він сам а ргіорі, відповідно поняттям подумки вклав у неї й показав шляхом побудови” (переклад наш – автор) [1, с. 86]. Як бачимо, він розглядає мислячу особистість як творця. Тому людське мислення ним розглядається засобом чи способом її життя, діяльності, творчості. Для Канта людина „...сама подає, синтезує, визначає досвід”, вона має „можливість немовби а ргіорі приписувати природі закони і навіть робити її можливою” [1, с. 210]. І таке конституювання (породження) світу як реальності та його пізнання можна, мабуть, вважати притаманними і мисленню звичайної людини, і філософа, і винахідника, і науковця, і митця, якщо продовжувати розвивати зазначену вище думку Канта.

Якщо ж говорити про творчу спадщину Гегеля та її значення для аналізу проблеми природи, специфіки художнього мислення як певного різновиду людського мислення, то слід передусім зазначити його думку про нижчий і вищий рівні пізнання людиною духу. У праці Гегеля „Наука логіки” зустрічається термін „ідеальне” у значенні прекрасного – *ideale*. А також він вживає ще й поняття ідеального як нематеріального – *ideelle*. «*Ideale*, – стверджував він, – має більш визначене значення (прекрасного й того, що до нього відноситься), ніж *Ideelle*; першому тут [в логіці] ще не місце; тому ми тут вживаємо термін *ideelle*” [2, с. 215]. І далі Гегелем розвивається думка про сферу застосування останнього поняття. „Ідеальне (*ideelle*) є скінчене, як воно є в істинному нескінченному – як певне визначення, зміст, який окреслений, але не є чимось самостійно сущим, а лише як момент” [2, с. 215-216]. Тобто, за переконанням мислителя, термін *ideelle* позначає більш високий, у порівнянні з прекрасним, рівень чи момент прояву духу або його пізнання. Ним у логіці виражається відношення скінченого до нескінченного, буття скінченого як елемента нескінченної реальності. А поняття *ideale* може розглядатися як мислення, що не має логічно чистого вигляду, і проявляється через прекрасне, у чуттєво-конкретній формі художнього твору. Правда, слід зазначити, що у більш пізніх роботах дане поняття розуміється вже по-іншому. Так, у „Філософії природи” воно потрактовується як „нематеріальне”, „неречовинне”. „І так як світло є ідеальністю, що проривається з фізичного, то починають проступати й інші фізичні визначення тотальної індивідуальності, запах і смак, але зовсім ідеальним (*ideale*), нематеріальним чином” [3]. Тобто, значення понять *ideale* та *ideelle* набувало різних відтінків потрактування в залежності від предмета дослідження Гегеля.

Серед праць сучасних філософів, естетиків, мистецтвознавців, літературознавців, психологів, які привернули нашу увагу, насамперед необхідно зазначити передусім монографію М.А. Ігнатенка „Генезис сучасного художнього мислення”, в якій здійснено аналіз художнього мислення як явища естетичної та художньої культури людства, що впливає на формотворення певної конкретно-історичної епохи, окреслено його особливості на різних етапах історичного розвитку.

Викликає зацікавлення й книга „Художнє мислення як естетична категорія” О.Л. Андреева, в якій автором пропонується пов’язувати феномен художнього мислення з особливою організацією мислительного акту митця у художній творчості, який базується на особистісній формі відображення дійсності. Ще одне розуміння природи художнього мислення засвідчує його думка про мистецтво як форму відображення дійсності, яка

притаманна конкретній епосі як ланці історичного розвитку художньої культури людства. Поряд з поняттям художнього мислення автором вживається як синонім й поняття „мислення у мистецтві”.

У праці „Мистецтво як мислення” Г.Л. Єрмаш поняття художнього мислення вживається при розгляді феномена мистецтва, який опредмечує у своєрідній формі особливе у процесуальному аспекті мислення окремих представників людства. За переконанням автора, художнє мислення виступає одним з евристичних чинників творчого процесу в мистецтві. Поряд з уживанням поняття „художнє мислення” має місце використання ще й поняття „мистецтво як мислення” при характеристиці мислення митця при створенні мистецької інновації.

Художнє мислення потрактовується в книзі „Художнє мислення Пушкіна як творчий процес” Б.С. Мейлахом феноменом індивідуального мислительного процесу, властивого митцеві (а саме: поету, письменнику) при аналізі своєрідності мислення Олександра Пушкіна, яка впливала на творчу манеру видатного російського поета й письменника. Таку ж позицію займає й С.Т. Вайман, досліджуючи літературну спадщину ще одного відомого російського письменника – Фонвізіна.

Ю.В. Боревим теж вживається поняття „художнє мислення”. При осмисленні різновиду інтелектуальної діяльності людини, що фіксується даним поняттям, він виділяє таку ознаку художнього мислення, як метафоричність. Особливо яскраво її засвідчують твори давнього мистецтва. „Художня думка, – зазначає автор, – поєднує реальні явища, створюючи небачену істоту, що дивно поєднує реальні елементи своїх прабатьків. Давньоєгипетський сфінкс – це не лев і не людина, а людина, представлена через лева, і лев, сприйнятий через людину” [4, с. 139]. І якщо „логічне мислення встановлює ієрархію, субординацію явищ”, то в художньому мисленні зустрічаємось з дечим іншим. „Художня думка не нав’язується зовні предметам світу, а органічно впливає з їх порівняння, з їх взаємодії” [4, с. 139]. Звідси іноді виникає її незвичність, іноді навіть парадоксальність. Також, на думку Борєва, слід зазначити асоціативність художнього мислення. Тому митець, наприклад, здатен порівняти долю дівчини, героїні твору, з долею птаха – чайки. А хмара може тут порівнюватись з роєм ...і будь-чим іншим.

Формою художнього мислення виступає художній образ. Він, як вважає Борєв, „форма мислення в мистецтві”. Художній образ – багатозначний, і одним з аспектів багатозначності є недоговореність. Низка смислів, виявлених і потенційно присутніх – ось що виступає результатом художнього мислення. Твір мистецтва – багатоплановий. До того ж художній образ являє собою немов би, „сплав” раціонального та емоційного. І емоційність є важливим елементом художнього образу. Звідси – особливе значення емотивного компонента в механізмах функціонування художнього мислення. Слід враховувати, що в ньому має особливе значення особистісне начало.

Що ж дає огляд літературних джерел, присвячених даній проблемі? Насамперед, вживання декількох понять для характеристики феномена художнього мислення, а саме: „художнє мислення”, „мислення у мистецтві”, „мистецтво як мислення”. Іноді зустрічається поняття „художньо-образне мислення” (О.І. Оніщенко). Така ситуація, з нашої точки зору, засвідчує, по-перше, недостатнє осмислення самого явища, яке фіксується при термінологічному опрацюванні. Має місце неоднозначне трактування даного феномена. По-друге, ми зустрічаємось зі своєрідною „розмитістю” терміна, його неоднозначним розумінням. Тобто, можна стверджувати про наявність декількох теоретичних позицій і підходів при аналізі самого феномена. А також слід зазначити виокремлення достатньо відмінних об’єктів у якості денотата поняття.

Слід зазначити, що також мають місце публікації, в яких вживається поняття естетичного мислення. Ним зазначається оперування символами, метафорами тощо для „творення нових світів” у мистецтві. Зокрема, Є.Л. Певницька в своїй праці „Естетика й мислення” вважає естетичне мислення особливим різновидом людського мислення, що притаманне митцеві й завдяки якому реалізується його творчий потенціал. Власне, це засвідчує вживання автором поняття естетичного мислення як синоніму поняття „художнє мислення”. Однак за частотністю більш вживаним є саме друге поняття, тобто термін „художнє мислення”^{*}.

При аналізі наявної літератури формується ще одна думка. Вживання низки понять для характеристики фактично одних і тих же явищ засвідчує, на нашу думку, його не достатнє змістове опрацювання.

Крім того, слід враховувати, що також мають місце випадки оперування ще й поняттями „естетика мислення”, „естетичні начала мислення” (В.С. Біблер, М.К. Мамардашвілі, А. Пуанкаре, А. Ейнштейн). І така ситуація може означати, що при оперуванні поняттям художнього мислення можливе окреслення більшого кола феноменів, аніж мистецтво і мислення митця, у якості його денотата. Саме явища і процеси, пов’язані з естетичним і художнім досвідом творчої особистості, естетичними задатками й здібностями людини-творця як естетичним підґрунтям та своєрідням її творчої чи продуктивної діяльності, що є важливими у процесі її індивідуального мислення, можливо, теж варто розглядати як семантичне поле поняття художнього мислення.

Не виключено, що й саме мислення людини може набувати іноді особливих ознак у процесуальному і функціонально-змістовому аспектах, відмінних, наприклад, від науково-дискурсивного чи інженерно-проектного мислення. І такий момент також можливо слід враховувати при аналізі природи деякого феномена людського мислення як предметно-змістового навантаження (денотата) поняття „художнє мислення”.

У зв’язку з цим розглянемо традиційне трактування даного поняття. Розуміння його змісту, що широко побутує на сьогодні в естетиці, якнайкраще розкриває, наприклад „Короткий словник з естетики” (1983). Під художнім мисленням пропонується розглядати „вид духовної діяльності, спрямованої на створення, а також сприйняття і розуміння творів мистецтва, це – вищий рівень художньої свідомості” (Переклад наш) [5, с. 97]. Його функціями виступає формування художніх образів дійсності у свідомості митця як автора певного художнього твору і, крім того, відтворення цих художніх образів у свідомості „споживача” мистецьких інновацій – глядача, читача, слухача тощо при ознайомленні з нею.

Художнє мислення має місце на всіх стадіях творчого процесу, як-то: накопичення життєвих вражень, створення замислу твору, його реалізації у матеріалі відповідно до засобів даного виду мистецтва, а в виконавчих мистецтвах – ще й на етапі виконавчої творчості. Воно узагальнює, систематизує та формує в художніх образах результати споглядання дійсності; формує художні емоції, зазнаючи одночасно їх впливу й дії естетичного смаку, естетичних теорій. Художнє мислення впливає також на появу і генезу естетичного смаку і теорії.

* Нами не ставиться під сумнів, що поняття художнього мислення набуло в наш час статусу наукового міждисциплінарного терміна. Адже поняття використовується у монографічній літературі представниками різних наукових дисциплін. До того ж про визнання даного поняття засвідчує його наявність у декількох довідникових джерелах. Зокрема, у „Філософському словникові” (за ред. В.І. Шинкарука, К., 1986); „Кратком словаре по эстетике” (под ред М.Ф. Овсянникова, М., 1983).

В психологічних механізмах його функціонування важлива роль належить уяві та інтуїції. Але механізми абстрактно-логічного, дискурсивного, понятійного мислення теж мають місце. Інтуїтивний та дискурсивний моменти тут взаємопов'язані і взаємопроникні.

Сферою побутування художнього мислення є не тільки художня творчість, а й наукова. Причому в „художній творчості знаходить широке застосування наукове мислення, а в науковій – художнє” [5, с. 97].

Якщо говорити про його основні риси, слід насамперед виділити такі ознаки. Художнє мислення наділене синтетичним характером, що відповідає синтетичній природі художнього образу. Як і в кожній вищій інтелектуальній діяльності, йому властива системність. Формування, функціонування, історична зміна елементів цієї системи пов'язані з еволюцією художнього методу і художнього стилю, які виступають основою конкретної історичної системи художнього мислення.

Дещо інше розуміння змістового навантаження даного терміна зустрічається у „Філософському словникові” (1986). Тут під художнім мисленням пропонується розуміти групу видів інтелектуальної діяльності людини, які забезпечують створення та розуміння художніх творів у споріднених видах мистецтва (образотворчому, словесно-літературному, музичному абощо). А мистецтво потрактовується естетичним освоєнням світу у процесі художньої творчості як особливого виду людської діяльності, яка відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах відповідно до деяких естетичних ідеалів. Термін „мистецтво”, як тут зазначається, застосовується й для характеристики певних галузей художньої діяльності – наприклад, образотворче чи сценічне мистецтво, і для високої оцінки предмета чи результатів якоїсь галузі практичної діяльності з властивою їй системою найвищої якості прийомів і методів. Як бачимо, у даному випадку мистецтво потрактовується більш широко, ніж в естетичному словникові. А художнє мислення вважається пов'язаним з створенням чи естетичним спогляданням творів мистецтва.

Також тут зазначається, що художнє мислення слід розглядати як єдиний тип мислення для усіх різновидів художнього мислення на основі наявності у них спільних ознак. А саме таких рис: образний характер, асоціативність та метафоричність у відображенні світу, чуттєва і практично-матеріальна обумовленість форм його побутування, специфічне співвідношення у ньому змісту і форми. Крім того, тут визнається, що володіння різними видами художнього мислення є необхідним елементом для соціалізації особи.

Які ж ознаки художнього мислення загалом окреслюються при аналізі різних літературних джерел? По-перше, відмінність від абстрактно-понятійного мислення. Художнє мислення зберігає у формах свого побутування специфіку чуттєвого пізнання людиною світу. Для нього важливим є образний компонент в структурі мислительного акту, а подекуди й в результаті останнього. По-друге, стверджується наявність різновидів (форм) художнього мислення. Це обумовлене побутуванням різних видів мистецтва.

По-третє, художнє мислення, спираючись на чуттєві дані, „виходить за межі живого споглядання в сферу узагальненого і сутнісного відображення дійсності, яке реалізується за допомогою художніх мов” [6]. (Під останніми розуміється сукупність художніх засобів, які є носіями художньої свідомості та знаряддям художнього мислення.)

Художнє мислення відмінне від наукового. Слід враховувати, що в ньому має особливе значення особистісне начало. Індивідуальність вченого мало впливає на формування відкритого ним закону, виведення формули та подібного. А особистість

митця має важливе значення для неповторності процесу створення твору мистецтва. Такий момент художнього мислення в його результативному аспекті окреслює одну з його відмінностей від наукового мислення.

Також визнається, що для функціонування художнього мислення вагоме значення має інтуїтивний здогад. Інтуїтивний момент у механізмах його реалізації відіграє значно більшу роль, ніж у науковому мисленні. Причому на різних стадіях появи художньої новачії та при художній комунікації інтуїція виступає важливим оптимізаційним чинником.

Ще однією ознакою художнього мислення виступає його зв'язок з певним видом діяльності людини, а саме творчістю. Правда, фіксується декілька підходів до розуміння сфери її побутування. Найчастіше стверджується: художнє мислення пов'язане з художньою творчістю. Але зустрічається й інша думка. Визнається, що художнє мислення у деяких випадках притаманне вченому (якщо не протягом всього його „творчого життя”, то принаймні на певних етапах появи наукової новачії). А також художнє мислення пов'язується з естетичним спогляданням, передусім творів мистецтва. Воно має місце також і в актах художньої комунікації.

У зв'язку цим необхідно зазначити продуктивний, а не репродуктивний характер художнього мислення, якщо оцінювати його творчий потенціал і результативність.

Крім того, підкреслюється в літературі й соціокультурна детермінація даного феномена. Зокрема зазначається значення естетичних смаків, концепцій, теорій, ідеалів, що побутують у певний час в межах конкретного національно-культурного поля, для функціонування художнього мислення в індивідуальному плані та в естетично-художніх реаліях деякої епохи буття соціуму чи його елемента.

Загалом, все це дає змогу стверджувати наступне. Поняття художнього мислення фіксує інтелектуальну діяльність людини, продуктивну у багатьох сферах людської діяльності. Передусім, творчий потенціал художнього мислення пов'язаний з художньою творчістю і феноменом мистецтва. Однак, слід визнати його можливий продуктивний характер і в інших різновидах людської діяльності. Зокрема, в науковій та технічній творчості, а також відмінних від мистецтва практиках, елементом яких виступає художній компонент, наприклад дизайні.

Література:

1. Кант И. Критика чистого разума. Соч. В 6-ти т. – М., 1964. – Т. 3.
2. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. В 3 т. – М., 1972. – Т. 3.
3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. В 3 т. – М., 1977. – Т. 2.
4. Бореев Ю.Б. Эстетика. – М.: Политиздат, 1988. С. 139.
5. Краткий словарь по эстетике: Кн. для учителя / Под ред. М.Ф. Овсянникова. – М.: Просвещение, 1983.
6. Філософський словник / Під ред. В.І. Шинкарук. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 752.